

О.А. Макієнко
(м. Київ)

**БІЛЯ ВИТОКІВ ЗЕМСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ В УКРАЇНІ:
«СБОРНИК ХЕРСОНСКОГО ЗЕМСТВА» (1868–1906 рр.)**

У статті розглядаються передумови виникнення й основні етапи розвитку першого земського періодичного видання на території України — «Сборника Херсонского земства» (1868–1906 рр.). Охарактеризовано зміни у структурі та змісті останнього, розкрито його роль в інформаційному забезпеченні діяльності земських установ.

Ключові слова: земства, земська періодика, «Сборник Херсонского земства», Херсонська губернія.

В статье рассматриваются предпосылки возникновения и основные этапы развития первого земского периодического издания на территории Украины — «Сборника Херсонского земства» (1868–1906 рр.). Характеризуются изменения в структуре и содержании последнего, раскрыта его роль в информационном обеспечении деятельности земских учреждений.

Ключевые слова: земства, земская периодика, «Сборник Херсонского земства», Херсонская губерния.

In the article examine preconditions of origin and principal stages of development the first zemstvo's periodical edition on the territory of Ukraine — «Collection of Kherson zemstvo» (1868–1906). Characterized changes in the structure and maintenance of periodical edition, discover it's role in information securing of activity zemstvo's institution.

Key words: zemstvos, zemstvo's periodical, «Collection of Kherson zemstvo», Kherson region.

Важливу роль у розвитку українських регіонів у другій половині XIX — на початку XX ст. відіграли органи земського самоврядування. Діяльність їх надала потужного імпульсу модернізаційним процесам у культурно-господарському житті України, сприяла активізації місцевого громадського життя. Земські установи перетворилися на важливі осередки суспільно-політичного руху, котрі об'єднали чимало визначних українських діячів. Для багатьох із останніх робота в них стала знаковою віхою у становленні світогляду, ідейних позицій та політичних переконань.

Непересічне значення для розбудови земського самоврядування на території України мала видавнича діяльність його установ. Вона розглядалася їх працівниками як обов'язковий атрибут гласності, відкритості, прозорості роботи

земств. Публікація їх документів ставала важливим каналом соціальної комунікації, засобом формування позитивного іміджу земських інституцій в очах населення, його мобілізації для вирішення актуальних питань місцевого життя. Значні фінансові ресурси спрямовувалися на розвиток видавничої справи, сприяючи швидкому зростанню кількісних й якісних показників друкованої продукції земств. Наприкінці XIX — на початку XX ст. їх періодика закріпила свою першість серед провінційних видань на території України.

У масиві земської друкованої продукції особливе місце належало періодиці. Більш масова, доступна, широкорозповсюджувана порівняно з іншими друкованими виданнями вона мала потенційно більший вплив на формування громадянської свідомості населення, його культурного виховання. У своєму розвитку ця періодика в Україні пройшла складний і тривалий шлях — від поодиноких збірників довідкового типу, започаткованих окремими губернськими земствами наприкінці 60-х рр. XIX ст., до системи загальних та спеціалізованих періодичних видань (журналів, газет, бюлетенів), котрі видавалися більшістю відповідних установ на початку XX ст.

Осмилення феномена земської періодики вимагає ґрунтовних пресознавчих досліджень. Утім прикметною рисою історіографії історії земств в Україні залишається наявність суттєвих прогалин у студіюванні зазначеного напрямку їх діяльності. Спорадичні публікації (А. Гуза, І. Міляевич, В. Стецюка, О. Школьної й ін.) присвячувалися виявленню лише регіональних особливостей у становленні цієї періодики¹. Більшу увагу дослідників привернули окремі відповідні видання і зокрема джерельне значення їх матеріалів для вивчення різних аспектів культурно-господарського розвитку українських регіонів². Актуальними завданнями дослідження земської періодики слід вважати з'ясування умов виникнення й етапів розвитку її видань, визначення специфіки порівняно з іншими зразками останньої та розкриття типологічних особливостей їх окремих різновидів тощо.

Серед численних періодичних видань земств виділяється «Сборник Херсонского земства» — перше не лише в Україні, а й на теренах Російської імперії³. Він став одним із найтриваліших за часом земських часописів (1868–1906 рр.), а його програма — зразком для наслідування іншими⁴. Досвід видання «Сборника Херсонского земства» широко використовувався при започаткуванні такої періодики в багатьох регіонах Російської імперії⁵. Втім його значення у розвитку земської преси не можна вважати адекватним рівню уваги до цього часопису в історіографії. Предметом спеціальних досліджень не стали ані сам «Сборник Херсонского земства» як важливе явище в історії відповідної періодики, ані його публікації як цінний комплекс джерел із минулого Півдня України другої половини XIX — початку XX ст. Окремі звернення до історії видання часопису не відзначаються комплексним підходом і до того ж містять низку помилок та неточностей⁶.

У межах даної статті здійснюється спроба визначення передумов заснування й основних етапів розвитку «Сборника Херсонского земства», з'ясування еволюції структури і змісту часопису, його ролі в інформаційному забезпеченні діяльності відповідних інституцій губернії наприкінці XIX — на початку XX ст.

За «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) на території України вони почали функціонувати впродовж 1865–1866 рр. Першими відкрилися земства Херсонської (квітень 1865 р.), а згодом почергово — Полтавської й Чернігівської (вересень того року), Харківської (жовтень 1865 р.), Катеринославської (вересень 1866 р.) і Таврійської (жовтень того року) губерній⁷. У 1911 р. дію положення про земські інституції було поширено на територію Волинської, Київської та Подільської губерній.

Серед ініціатив, озвучених на засіданнях перших сесій їх зібрань, незмінним було побажання забезпечити максимальну публічність у практичній роботі відповідних установ. Так, наприклад, у зверненні Єлисаветградського земства зазначалося: «Гласність земських зібрань повинна вважатися не правом публіки, а нашим обов'язком, — все, що відбувається в наших засіданнях, повинно бути відкритим для всенародного контролю на честь або осуд»⁸. Губернські й повітові зібрання ухвалювали рішення про видання і розповсюдження у земському середовищі журналів та протоколів засідань останніх, забезпечення їх стенографування, а в окремих випадках — про інформування населення щодо них через місцеву пресу.

Неабияку активність у цьому напрямі проявили земці Херсонщини. Вже в ході першої надзвичайної сесії губернського зібрання (квітень–травень 1865 р.) було прийнято постанову про висвітлення земською управою через місцеву пресу дебатованих у ній питань⁹, а на наступних — про запрошення стенографа для докладної фіксації ходу їх засідань, про клопотання щодо друкування відповідних брошур різноманітної тематики для розсилки їх гласним і, зрештою, про видання спеціального журналу¹⁰. Ймовірно, у даному разі стимулюючим фактором для земців виступали конфліктні відносини, котрі склалися між новоствореними інституціями й адміністративною владою на території Херсонщини. Місцевий губернатор П. Клушин — представник старої бюрократичної школи — з перших кроків діяльності земств намагався адміністративними важелями регулювати її, під будь-яким приводом втручався в сферу їх повноважень. Апогеєм конфлікту стало звернення місцевих земців у листопаді 1866 р. з клопотанням про призначення урядової ревізії діяльності відповідних земських установ Херсонщини та розслідування їх зіткнень з місцевою адміністрацією, а також доручення міністра внутрішніх справ новоросійсько-бессарабському генерал-губернатору про невідкладний розгляд існуючих непорозумінь¹¹. Ситуацію вдалося врегулювати лише після відкликання П. Клушина з посади херсонського губернатора.

Урядовою реакцією на публікаторську активність земств стали нормативно-правові акти, покликані регламентувати видання їх друкованої продукції. Законом від 13 червня 1867 р. було заборонено публікування матеріалів зібрань останніх без попереднього дозволу губернатора, а наступними циркулярними роз'ясненнями введено лімітування кількості їх друкованих примірників¹². За даних обставин земства були змушені або скорочувати обсяги видавничої діяльності, або пристосовуватися до існуючих цензурних приписів.

Одним із варіантів забезпечення публічності їх роботи в умовах жорсткого цензурного режиму стало започаткування власної періодичної преси. В Україні ініціатива щодо її заснування була озвучена майже одночасно у кількох губернських земствах — Харківському (1865 р.), Херсонському (1866 р.) й Чернігівському (1867 р.). Щоправда, харківські й чернігівські земці в своїх безуспішних клопотаннях наполягали на необхідності видання безцензурних газет за широкою програмою¹³. Херсонське ж зупинило свій вибір на офіційному журналі довідкового типу, цензурованому у загальному порядку. Подібне видання якнайбільше відповідало вимогам циркулярних приписів міністра внутрішніх справ від 24 березня 1865 р. та 17 жовтня 1866 р. щодо дотримання правил друку періодичних видань земських установ¹⁴.

Ідею щодо створення відповідного часопису вперше озвучив на засіданні Херсонського губернського земського зібрання 15 листопада 1866 р. гласний від Тираспольського повіту П. Гросул-Толстий. Мотиви відхилення цієї пропозиції зібранням за відсутності у журналі засідання тексту відповідних дебатів встановити важко. Натомість підтримку отримала пропозиція його голови про субсидювання особи, котра «взяла б на себе працю по виданню брошур земських установ»¹⁵. Зрозуміло, що в світлі подальших урядових новацій щодо видавничої діяльності цих інституцій, задовольнитися цим рішенням було неможливо.

Наступна сесія земського зібрання стала вирішальною для реалізації ідеї створення часопису. Ухваленню даного рішення передувала дискусія навколо раціоналізації процесу підготовки і видання журналів засідань останнього. Керуючись попередньою ухвалою про необхідність дотримання періодичності при друкуванні й розсилці гласним необхідних матеріалів, виконувач обов'язків голови губернської земської управи О. Ерделі на засіданні 11 листопада 1867 р. озвучив пропозицію друкувати журнал «у вигляді особливого періодичного видання Херсонського земства» на його кошти та за фінансової підтримки відповідних повітових установ й, зрештою, отримав санкцію на втілення її в життя¹⁶. Таким чином, у листопаді 1867 р. Херсонське земство заснувало перший власний періодичний часопис на території Російської імперії, а його «хрещеним батьком» став О. Ерделі (1826–1898 рр.) — відомий державний діяч, голова Херсонської губернської земської управи (1867–1874 рр.), майбутній губернатор (1874–1890 рр.).

Перший номер журналу під назвою «Сборник Херсонского земства» вийшов друком у січні 1868 р. в Херсоні у приватній друкарні. Розроблена губернською управою програма видання складалася з чотирьох розділів (відділів часопису): «1) постанови і розпорядження уряду, що стосуються земської справи, 2) звіти й повідомлення про діяльність земських установ Херсонської губернії, вибрані з постанов та журналів губернських і повітових земських зібрань й управ, 3) короткі відомості про хід земської справи в інших губерніях, переважно з питань, які мають місцеве значення для Херсонської губернії, 4) довідкові ціни, оголошення управ тощо»¹⁷. Одночасно з її внесенням на розгляд новопризначеному губернатору С. Старинкевичу управа клопотала про дозвіл приватної передплати на «Сборник»¹⁸. За сприяння останнього, прихильного до земської

справи, міністр внутрішніх справ затвердив програму часопису (за винятком третього розділу) з правом його вільного розповсюдження через передплату та продаж¹⁹. Виключення третього розділу з програми стало логічним наслідком урядового курсу на обмеження зв'язків між земствами різних регіонів держави. Втім навіть в урізаному форматі, вийшовши за межі вузько земського середовища, «Сборник» став новим явищем у розвитку провінційної преси.

У подальшому розвитку цього періодичного видання можна виділити два основні етапи: перший — з 1868 по 1885 рр. і другий — з 1886 по 1906 рр. Критерієм їх виділення передусім були зміни у редакційній політиці часопису (оновлення програми, структури й змісту видання). Водночас відбулося суттєве розширення його читацької аудиторії.

3 січня 1868 р. по грудень 1885 р. «Сборник Херсонского земства» видавався за первинною програмою в кількості 600 примірників: спочатку щомісячно (1868–1875 рр.), у 1876 та 1877 рр. — по 8 і 9 номерів відповідно, а з 1878 р. — щоквартально (в 1883 р. лише три випуски)²⁰. Головний зміст часопису становили урядові рішення й розпорядження у земській справі, зокрема діловодні матеріали (журнали з'їздів, нарад, зібрань та управ, доповіді й звіти останніх, а також підпорядкованих їм інституцій, кошториси і розкладки) відповідних установ Херсонської губернії, статистичні відомості. Уявлення про місце різних публікацій у структурі «Сборника» дають наступні розрахунки їх відсоткового співвідношення: урядові розпорядження — 5%, стенограми земських зібрань — 20%, журнали та доповіді губернської управи — 15,8%, звіти, кошториси і розкладки губернського земства — 22,2%, звіти, доповіді й постанови відповідних повітових інституцій — 13%, матеріали з'їздів їх установ — 4,1%, довідкові ціни і рахунки — 7,5%, хроніка та оголошення — 8,5%, статистичні праці — 2%, статті окремих осіб — 1,9%²¹.

Певне поживалення у видання часопису внесла діяльність членів статистичного бюро (1873–1876 рр.) й санітарного лікаря (1882–1885 рр.) Херсонського губернського земства. Їх авторству належала низка наукових розвідок: «Обзор урожая 1875 года в Херсонской губернии» (1875, № 11), «Исследование экономического благосостояния сельских обществ Александрійского уезда», «Исследование крестьянских посевов Александрійского уезда за 1875 год» (1876, № 8/9), «Посевы крестьян Елисаветградского уезда в 1874/75 году» (1876, № 10), «Посевы крестьян Ананьевского уезда по категориям землевладения (и сельским сословиям), по группам и районам в 1874/75 году» (1876, № 11/12), «Опыт статистики движения населения Херсонской губернии» по Херсонському (1882, № 2) та Одеському повітах (1883, № 2) тощо. Спорадично на сторінках журналу з'являлися й непередбачені програмою авторські статті та замітки, котрі присвячувалися, як правило, проблемам раціоналізації сільськогосподарського виробництва. Серед них варто відзначити ґрунтовні праці М. Боровського «Очерк хозяйства в Венгрии» (1873, №№ 3–5), А. Умісси «Современное положение земледелия на Юге России» (1874, № 7), М. Неручева «Общее состояние «жучкового» вопроса» (1880, №№ 4–6, 7–9) і «О средствах к улучшению народного сельского хозяйства юга России» (1881, № 1–2). У 1878 р. оновлений

склад губернської управи намагався надати нового імпульсу виданню, запровадивши постійну рубрику «Земская хроника», що складалася з двох частин — хроніки Херсонщини й зовнішньої (інших губерній). Це була спроба певною мірою виправити недоліки затвердженої програми та не обмежуватися земською проблематикою лише Херсонщини. Втім короткочасний досвід складання хроніки виявився невдалим: через брак редакторських можливостей рубрика наповнювалася здебільшого передруками відомостей із «Правительственного Вестника»²².

Загалом часопис у його первинному вигляді влаштував представників Херсонського губернського земства. Свідченням цього може бути неухильне зростання асигнувань останніх на його видання. Спочатку друкування «Сборника» відбувалося за статтею екстраординарних витрат, а з 1878 р. — за спеціальною статтею земського кошторису (4–5 тис. руб. на рік)²³. Позитивну оцінку практика видання часопису в перше десятиріччя його існування отримала й у громадських колах. Д. Мордовцев, вітаючи результати видавничої роботи Херсонського земства загалом, відзначав, що воно «першим у Росії створило той саме самостійний земський орган, нестачу котрого давно відчувала Росія...»²⁴. За його зразком розпочали друкувати власні часописи Чернігівське та Пермське відповідні губернські установи²⁵.

На межі 1870–1880-х рр. дедалі більш помітними стають ознаки стагнації періодичного видання. Зі скороченням кількості його номерів інформація «Сборника» втрачала свій оперативний характер, що зумовило зменшення до останнього інтересу земських діячів. А нечисленність публікацій практичного змісту відвернула від нього місцевих господарів. У пресі лунали дедалі більш скептичні оцінки подальших перспектив журналу: «Друкований орган хоча не скасований юридично, але фактично вмирає від внутрішнього виснаження, оскільки при земській бездіяльності в ньому і друкувати нічого»²⁶. Одеські земці, аргументуючи свою позицію відсутністю будь-якої користі від часопису, пропонували перетворити його на щотижневу газету з новою програмою видання²⁷. Стимулюючим чинником до цього стала популярність аналогічних видань у Російській імперії, зокрема, щотижневої газети «Земский обзор» Полтавської губернської відповідної установи (1883–1884 рр.).

Радикальні зміни в розвитку періодичного видання Херсонського земства відбулися у 1885 р. Важливу роль для них відіграли наслідки боротьби між окремими групами в його середині. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. характер діяльності земців на Херсонщині багато у чому визначався політичним домінуванням групи консерваторів на чолі з головою губернської управи І. Белоусовичем (1876–1884 рр.). Після його усунення з посади лібералі-реформатори в складі останньої (Ф. Нікітін, В. Андреевський, М. Бошняк та П. Дебренадер), спираючись на підтримку земського зібрання, спромоглися реалізувати низку важливих культурно-господарських проєктів. У другій половині 1880-х рр. у структурі Херсонського земства виникли статистична, санітарна, ветеринарна й агрономічна служби. Місцева адміністративна влада на чолі з колишнім головою земської управи, херсонським губернатором О. Ерделі

створила атмосферу максимального сприяння цим починанням²⁸. Одним із ряду новаторських заходів стало реформування «Сборника».

Відповідно до циркулярних приписів міністра внутрішніх справ офіційними редакторами періодичних видань могли бути виключно голови їх управ²⁹. Тож зміст редакційної політики часто формувався під впливом особистісних факторів, а саме поглядів останніх на пріоритети земської діяльності та їх висвітлення в періодиці. До 1885 р. обов'язки редактора «Сборника» були офіційно покладені на голову губернської управи (спочатку О. Ерделі, а згодом — П. Фатуровського й І. Белоусовича), але фактично делегувалися одному з членів її за вибором. Від формування редакційної політики практично повністю усувалися службовці земської управи. Зі здобуттям лібералами контролю над виконавчим органом цієї інституції роль їх у розробці та ухваленні рішень останньої почала стрімко зростати. Залишаючись формально редактором «Сборника Херсонського земства», голова губернської управи Ф. Нікітін фактично передав свої обов'язки її новопризначеному секретарю О. Русову (184–1915 рр.) — відомому українському статистику, етнографу і громадсько-політичному діячу. Саме йому належала провідна роль у розробці й реалізації 7 реформи цього періодичного видання³⁰.

Сутність даного проекту зводилася до наступних пропозицій: 1) оновити програму «Сборника», зробивши його повноцінним інформаційно-довідковим та науково-практичним виданням, 2) досягнути його оптимальної періодичності (не менше 6 разів на рік) і достатнього тиражу (1000 примірників), 3) розширити коло співробітників часопису, залучивши до формування його змісту земських діячів, службовців, сільських господарів, учених й ін. 4) забезпечити зростання читачької аудиторії через збільшення списку безкоштовної розсилки, взаємобмін виданнями з іншими установами³¹. Всі ці пропозиції губернської управи здобули односторонню підтримку гласних земського зібрання³². Таким чином, з січня 1886 р. Журнал вступив у новий етап свого розвитку.

Упродовж січня 1886 р. — лютого 1906 р. часопис видавався за оновленою програмою в кількості 1000 примірників — спочатку шість разів на рік (1886–1887 рр.), а згодом — щомісячно³³. Програма «Сборника», затверджена міністром внутрішніх справ 23 січня 1886 р., складалася з п'яти розділів (відділів): 1) постанови та розпорядження уряду із земської справи, 2) звіти і повідомлення про діяльність відповідних установ Херсонської губернії; витяги з журнальних постанов й інших актів губернських та повітових земських зібрань і управ, 3) різні відомості й праці, що стосуються історії, етнографії, кліматології, економічної та медичної статистики; звіти із ветеринарних, гігієнічних і санітарних питань; описи повітів Херсонщини, 4) хроніка: діяльність відповідних інституцій інших губерній, 5) відомості про ціни й оголошення управ Херсонщини³⁴. Поява нових відділів у структурі часопису за одночасної відмови від друку стенограм засідань земських зібрань радикально вплинула на його зміст. Тепер частка матеріалів законодавства та діловодства не перевищувала 50% обсягу окремого номера, а нерідко і не досягала цього співвідношення. Решту їх становили, як правило, статті й розвідки земських діячів, службовців, учених та

інших осіб з актуальних питань місцевого культурно-господарського життя. Остаточне рішення про розміщення того чи іншого матеріалу ухвалювалося колегією управи³⁵.

Вже у першому номері реформованого «Сборника» за 1886 р., крім офіційних документів, було надруковано низку цікавих повідомлень: «Записка о сибирской язве в м. Белозерке» й «В защиту жаб» Г. Скадовського, «Краткий очерк работ Елисаветградской метеорологической станции» Г. Близніна, «О саранче в Херсонском и Днепровском уездах в 1884 году» О. Скачевського. Крім того, у збірнику продовжувалася публікація фрагментів другого тому «Материалов для оценки земель Херсонской губернии», підготовленого співробітниками статистичного відділення губернської управи. З другого номера часопису за 1886 р. відкрилася рубрика «Земська хроніка», котра містила інформацію про найважливіші досягнення відповідних установ інших губерній, корисну для подальшого розвитку земської справи на Херсонщині.

Головними співробітниками редакції «Сборника» на другому етапі його видання стали службовці земських інституцій Херсонської губернії — статистики, лікарі, агрономи, ветеринари, вчителі та ін.³⁶ Тому провідне місце серед публікацій займали статистичні, медико-санітарні, природознавчі й агрономічні дослідження, праці з історії окремих галузей земського господарства. Вони відіграли важливу роль у процесі розробки і реалізації відповідної стратегії модернізації культурно-господарського життя Півдня України.

Особливу публікаторську активність демонстрували службовці — статистики земств Херсонської й деяких інших губерній. На сторінках часопису побачили світ ґрунтовні статистичні праці О. Русова «Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям» (1888, № 8), П. Рябкова «Рыболовство в Херсонской губернии: опыт статистико-экономического исследования» (1890, №№ 2–3, 5, 7, 12; 1891, №№ 1, 3, 5; 1894, №№ 3, 9), Т. Осадчого «Виноградники Херсонской губернии (статистико-экономическое описание)» (1892, №№ 7–9), «Крестьянское землевладение в Херсонской губернии» (1893, №№ 6, 8; 1894, №№ 3–4), Л. Падалки «Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края» (1890, № 10) і «Землевладение немцев — бывших колонистов в Херсонской губернии» (1891, № 6), П. Фірсова «К вопросу об оценке земель как предмета земского обложения (историко-критический очерк)» (1894, №№ 4–5, 7, 9), М. Борисова «Опыт группировки крестьянского населения по размерам посева на двор» (1894, № 11) та «Вопросы школьной статистики» (1895, № 9), «Опыт изучения конокрадства в Херсонской губернии» (1897, № 7), В. Василенка «Экономические очерки Кобеляцкого уезда Полтавской губернии. Богатыри и подсоседки» (1896, №№ 3, 5–6), «Благосостояние сельского населения Полтавской губернии в 1900 г.» (1905, № 5), В. Арнольда «Опыт изучения крестьянских расходов по данным 50 описаний крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (1898, № 8) й «Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (1901, № 4), М. Виташевського «Волостные расходы Херсонского уезда» (1899, № 1), Ф. Трезвінського «Судоходство на р. Днестре»

(1903, № 1), Ф. Василевського «Ремесла и промыслы в Херсонской губернии» (1905, №№ 2–3) та ін. Систематично друкувалися підготовлені дослідниками «Статистико-экономические обзоры Херсонской губернии», «Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии», «Бюллетени о состоянии сельского хозяйства» у повітах (згодом — «Сельскохозяйственные обзоры»), матеріали статистичних описів окремих повітів, волостей і населених пунктів Херсонщини.

Не менш солідно виглядав творчий доробок санітарних лікарів, представлений у часописі. Серед найбільш значущих досліджень можна відзначити наступні: «Обзор холерных эпидемий в Херсонской губернии» (1887, № 4), «Статистика движения населения Херсонской губернии в 1887 году» (1889, №№ 4–5) та «Заболеваемость в Херсонской губернии в 1887, 88 и 89 гг.» (1891, №№ 5–7) М. Уварова, «Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении» М. Тезякова (1891, № 8), «К вопросу о призрении подкидышей Херсонским земством» М. Рашкович (1891, № 9), «Дифтерит в Херсонском уезде» О. Корчак-Чепурківського (1891, № 11), «Азиатская холера в Херсонском уезде в 1892 году» Й. Аптекмана (1893, № 4), «К истории эпидемий азиатской холеры в г. Херсоне» (1887, № 4) та «Проказа (Lepra) в Херсонской губернии. Медико-статистический очерк» (1898, № 12) М. Гошкевича. З 1892 р. постійною рубрикою «Сборника» стала «Врачебная хроника Херсонской губернии».

Комплекс публікацій у часопису було присвячено також природознавчим студіям — вивченню флори й фауни (1886, № 2; 1887, №№ 2,3; 1899, № 12; 1900, № 11; 1901, №№ 5, 10; 1902, №№ 2, 9; 1903, № 10; 1904, № 10), гідрологічних (1890, № 2; 1894, № 8) і кліматичних (1886, № 4; 1887, №№ 1, 2; 1889, № 6; 1896, № 2) умов Півдня України. Серед їх авторів були відомі в науковому світі вчені — О. Браунер, О. Клоссовський та Й. Пачоський.

Публікації історичного й етнографічного характеру у структурі «Сборника» становили відносно невелику кількість. Їх наявність обумовлювалася не профілем часопису, а скоріше науковими вподобаннями його фактичних редакторів (О. Русова, С. Борисова та А. Грабенка).

У другій половині 1880-х рр. з редакцією «Сборника» співробітничав український історик В. Ястребов, який розмістив у ньому 2 повідомлення: «Сведения об археологической коллекции при Елисаветградском земском реальном училище» (1887, № 1) й «Об археологической карте Херсонской губернии» (1889, № 4).

Залученню місцевого населення до краєзнавчої роботи мала посприяти надрукована в часопису програма для етнографічного вивчення Херсонщини (1889, № 3). Вже незабаром було опубліковано два цінних дослідження кореспондентів працівників губернської управи — о. Гавріїла Сорокіна «Местечко Дмитровка: опыт историко-статистического и этнографического описания» (1890, №№ 7–8) та Т. Осадчого «Щербановская волость: историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание» (1890, № 12; 1891, №№ 2, 7, 11, 12). Не обходила редакція увагою й знакові події в житті краю. Так, сто-

річному ювілею взяття фортеці Очаків було присвячено статтю О. Браунера (1889, № 1), заснуванню Херсонської губернської ученої архівної комісії — Є. Борисова (1898, № 1), 25-річчю діяльності Херсонського земського сільсько-господарського училища — статтю Л. Падалки (1899, №№ 7, 12). Окреме місце серед розвідок відводилося нарисам про минуле різних галузей сільського господарства, зокрема останньої «Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики» (1890, № 10) та губернського агронома О. Зинов'єва «Исторический очерк организации агрономической помощи населению Херсонской губернии» (1900, № 12; 1901, №№ 2–3).

У 1896 р. зростаючий обсяг роботи над редагуванням і коректурою часопису спричинив виділення редакції «Сборника» в окремий структурний підрозділ губернської управи, у штаті котрого передбачалися посади завідувача редакційними справами й коректора³⁷. Впродовж 1897–1900 рр. обов'язки першого виконував відомий журналіст та публіцист Є. Борисов³⁸, а після його раптової смерті — багаторічний секретар губернської управи, етнограф-фольклорист і громадський діяч А. Грабенко³⁹. Під їх керівництвом удалося розширити коло читацької аудиторії часопису, налагодивши систему його безкоштовної розсилки різним державним, земським та міським установам, навчальним закладам і дослідним інституціям, бібліотекам, а також взаємообміну виданням з іншими земствами, науковими товариствами, редакціями газет та журналів. Передплата відіграла незначну роль у процесі розповсюдження періодичного видання⁴⁰. В 1904 р. отримувачами примірників «Сборника», крім, власне, гласних земських зібрань і членів відповідних управ Херсонської губернії, були ще майже півтисячі адресатів на території Російської імперії й за її межами — у США, Німеччині, Болгарії⁴¹. В різний час часопис надсилався В. Антоновичу, Д. Яворницькому, І. Мечникову, О. Ковалевському, Є. Чикаленку, С. Прокоповичу та іншим відомим ученим і громадським діячам.

Багаторічне видання «Сборника» принесло безумовну користь для розбудови земських установ Херсонщини. Втім, як засвідчила практика, це не врятувало часопис від сумної долі багатьох інших відповідних періодичних видань Російської імперії в умовах революційних потрясінь 1905–1907 рр. У лютому 1906 р. рішенням надзвичайної сесії Херсонського губернського земського зібрання видання «Сборника» було припинено, а особистий склад його редакції переведений у секретарське відділення управи⁴². Офіційною причиною подібного рішення вказувався гострий дефіцит бюджету земства. На її користь свідчить також вказівка на тимчасовість цього заходу (терміном на один рік). Однак серед мотивів ліквідації часопису простежується неприховане невдоволення консервативної частини його діячів через перетворення «Сборника» на трибуну для інтелігенції, своєрідний рупор опозиційних ідей, котре час від часу відчувалося в сесійній залі Херсонського губернського земства⁴³. Не могла не викликати занепокоєння консерваторів громадсько-політична заангажованість редакторів часопису. О. Русов, Є. Борисов і А. Грабенко були відомими українськими народолюбцями, прихильниками ліберально-народницької платформи у вітчизняному національному русі, а останній, зокрема впродовж

тривалого часу був лідером української громади в Херсоні. Отже, закриття «Сборника» — найстарішого земського періодичного видання у Російській імперії — мало не лише фінансове, а й політичне підґрунтя.

Після 1906 р. Херсонське губернське земство не спромоглося ані відновити старий часопис, ані створити нове періодичне видання. Інформація Н. Кузовової про поновлення «Сборника» в 1911 р. не підтверджується жодними документальними даними⁴⁴. Не дочекавшись нових видавничих ініціатив губернського земства, відповідні повітові інституції Херсонщини по чергово стали відкривати власні журнали та газети — «Известия Александрійского уездного земства» (з 1909 р.), «Известия Ананьевского уездного земства» (з 1910 р.), «Известия Херсонского уездного земства» (з 1914 р.), «Вестник Одесского земства» (з 1916 р.) і «Вестник Елисаветградского земства» (з 1918 р.). Їх форма й зміст відображали тенденцію до популяризації відповідних періодичних видань, набуття ними виразного громадсько-політичного звучання.

Таким чином, виникнення та розвиток періодичної преси земств зумовлювалися необхідністю інформаційно-довідкового забезпечення діяльності установ останніх, бажанням їх діячів створити засоби для комунікації між відповідними інституціями і місцевим населенням, забезпечити формування належного іміджу цих органів. «Сборник Херсонского земства» став першим таким часописом на території не лише України, а й усієї Російської імперії, у багатьох відношеннях зразком для наслідування іншими установами. Його структура та зміст зазнали еволюції в процесі розвитку земств у регіоні, появи нових завдань в їх діяльності. Впродовж свого тривалого існування журнал залишався головним виразником поглядів органів земського самоврядування на Херсонщині, а вміщені на його сторінках публікації сприяли розробці стратегії останніх в облаштуванні культурно-господарського життя краю.

¹ Гуз А. Становлення земської преси України в другій половині XIX — на початку XX ст. // Історія в школі. — 2002. — № 11/12. — С. 1–6; Стрельбіцька Н. До історії періодики органів самоврядування Правобережної України і Подільської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідом. Дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. — Л., 2005. — С. 245–251; Міляевич І.В. Роль Волинського земства у формуванні системи місцевих періодичних видань на початку XX століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 12. — Рівне, 2008. — С. 33–40; Стецюк В.Б. Періодичні видання Подільського губернського земства (1907–1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. — Т. 12. — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 387–397; Школьна О. Періодичні видання земських установ Катеринославської губернії (кінець XIX — початок XX ст.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: <http://vuzlib.com/content/view/1526/43>. — Назва з екрану.

² Дудко В. По сторінках «Земского сборника...» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 180–182; Дунай Н.В. Культурно-просвітницька діяльність земств на Катеринославщині за матеріалами «Катеринославської земської газети» // Питання історії України. Історико-культурні аспекти: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 99–104; Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 97–101; Боровик А. Проблеми становлення українознавства на сторінках «Черниговской земской газеты» (березень 1917 р. — січень 1919 р.) // Сіверянський літопис. — 2000. — № 4(34). — С. 12–24; Олійник Н. Про деякі проблеми народної освіти на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідом. Сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 травня 2002 р. — Л., 2002. — С. 249–253; Михайлик А.О. Становлення та діяльність кооперативних установ Подільської губернії у матеріалах земських періодичних видань на початку XX століття // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 319–325; Матвієнко С.В. Етнографічні матеріали на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» // Сумська старовина. — 2006. — № 18/19. — С. 143–149; Мирончук В.Д., Антипенко В.В. М.В. Родзянко та видання «Вестника Екатеринославского земства» // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2007. — Вип. 4. — С. 47–53 та ін.

³ Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 562.

⁴ Гапієнко А. Вказ. праця. — С. 97.

⁵ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 13–15, 21–23 зв., 24, 32–34 зв., 37–38, 41–43 зв., 64–66 зв.; спр. 19, арк. 109–110 зв., 112–115 зв.

⁶ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. — Херсон, 1904. — Вып. 1. — С. 52–54; Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонського краєзнавчого музею. — Херсон, 2005. — С. 88–100; Сінкевич І.Ю. Характерні особливості «Сборника Херсонского земства» на першому етапі видання (1868–1886 рр.) // Південний архів. Істор. науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2007. — Вип. 26. — С. 228–231.

⁷ Юбилейный земский сборник. 1864–1914. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 31.

⁸ Свод постановлений Елисаветградского уездного земства за 1865–1894 гг. — Елисаветград, 1895. — С. 7.

⁹ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. — Т. 1. — Одесса, 1888. — С. 11.

¹⁰ Там же. — С. 10, 32–33.

¹¹ Веселовский Б.Б. Указ. соч. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 107.

¹² Сборник правительственных распоряжений, по делам, до земских учреждений относящимся. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1872. — С. 66, 223–224.

¹³ Гордеенко Е.С. Исторический обзор деятельности Харьковских земских учреждений. — Х., 1891. — Вып. 1. С. 62–63; Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 гг. с кратким сводом постановлений за время с 1865–го по 1882 г. — Чернигов, 1902. — Вып. 1. — С. 200.

¹⁴ Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. — С. 170–173.

¹⁵ Херсонское губернское земское собрание. Сессия третья (28 октября — 15 ноября 1866 года). — Херсон, 1867. — С. 376.

¹⁶ Херсонское губернское земское собрание. Сессия четвертая (1–14 ноября 1867 года). — Херсон, 1868. — С. 212, 431–432.

¹⁷ Программа «Сборника Херсонского земства» // Сборник Херсонского земства. — 1868. — № 1. — С. IV.

¹⁸ Об издании «Сборника Херсонского земства» // Там же. — С. III.

¹⁹ О программе «Сборника Херсонского земства» // Там же. — № 7. — С. 119–120.

²⁰ Об изменении программы «Сборника Херсонского земства» и о прекращении издания стенографического отчета по ходатайству Одесских уездных земских учреждений // Там же. — 1884. — № 2. Отд. III. — С. 95.

²¹ Там же. — С. 96.

²² Там же. — С. 95.

²³ Там же. — С. 95, 100.

²⁴ *Мордовцев Д.Л.* Десятилетие русского земства. 1865–1875. — Санкт-Петербург, 1877. — С. 187.

²⁵ *Веселовский Б.Б.* Указ. соч. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 563.

²⁶ Там же. — Т. 4. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 250.

²⁷ Об изменении программы «Сборника Херсонского земства» ... — С. 91–94.

²⁸ *Веселовский Б.Б.* Указ. соч. — Т. 4. — С. 248–249, 253

²⁹ Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. — С. 172.

³⁰ *Макієнко О.А.* Діячі Херсонського земства: Олександр Олександрович Русов // Південний архів. Істор. науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2007. — Вип. 26. — С. 191–192.

³¹ Об изменении в издании «Земского Сборника» // Сборник Херсонского земства. — 1885. — № 3. Отд. II. — С. 123–124.

³² Херсонское губернское земское собрание. Сессия двадцать седьмая (16–24 октября 1885 года). — Херсон, 1886. — С. 136.

³³ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 110 зв.

³⁴ От редакции // Сборник Херсонского земства. — 1886. — № 1. — С. 1.

³⁵ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 113.

³⁶ Там само. — Арк. 115.

³⁷ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1888–1899 гг. — Херсон, 1901. — Вып. 1. — С. 68.

³⁸ *Комар М.* Євген Борисів. Посмертна згадка // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. 9, кн. 8. — С. 123–127.

³⁹ *Макієнко О.А.* А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування в Херсонській губернії (кінець XIX — початок XX ст.) // Південний архів. Істор. науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2004. — Вип. 15. — С. 85–92.

⁴⁰ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 115.

⁴¹ Там само. — Спр. 23. — Арк. 205–217 зв.

⁴² Журнали Херсонского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 21–23 февраля 1906 г. и доклады комиссий. — Херсон, 1906. — С. 25.

⁴³ Херсонское губернское земское собрание. Сессия сороковая (13–21 ноября 1895 года). — Херсон, 1896. — С. 292–294; Херсонское губернское земское собрание. Сессия сорок четвертая (10–21 октября 1899 года). — Херсон, 1900. — С. 455–457.

⁴⁴ *Кузовова Н.М.* Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонського краєзнавчого музею. — Херсон, 2005. — С. 88–100.